

Кузьменко Галина Василівна

Літературна спадщина Бориса Грінченка у творчості художників-графіків

У статті крізь призму історичних подій розкриваються особливості розвитку видавничої справи в Україні кінця XIX — початку XX століття — у період літературної діяльності Бориса Грінченка. Уточнюється сутність терміна «ілюстрація», розглядається специфіка розробки книжкової ілюстрації, висвітлюється роль та особливості праці художника у мистецтві створення й оздоблення книги, проводиться стислий мистецтвознавчий аналіз художніх особливостей конкретних ілюстрацій, створених художниками-графіками до творів Бориса Грінченка.

Ключові слова: видавнича справа, мистецтво створення книги, книжкова графіка, ілюстрація.

Кузьменко Г.В.

Литературное наследие Бориса Гринченко в творчестве художников-графиков

В статье через призму исторических событий раскрываются особенности развития издательского дела в Украине конца XIX — начала XX века — во время литературной деятельности Бориса Гринченко. Уточняется сущность термина «иллюстрация», рассматривается специфика разработки книжной иллюстрации, освещается роль и особенности работы художника в искусстве создания книги, проводится краткий искусствоведческий анализ художественных особенностей конкретных иллюстраций, созданных художниками-графиками к произведениям Бориса Гринченко.

Ключевые слова: издательское дело, искусство создания книги, книжная графика, иллюстрация.

Halyna Kuzmenko

Borys Hrinchenko Literary Heritage in Works of Graphic Artists

The article, in the retrospect of time, covers the peculiarities of publishing development in Ukraine in late nineteenth — early twentieth century the time of Borys Hrinchenko literary activity. It refines the essence of the term “illustration” and determines the specific character of the book illustration design, highlights the role and characteristics of the artist concerning the art of creation and finishing of the book. The article also reveals a brief art analysis of artistic features of the specific illustrations created by the graphic artists for the works of Borys Grinchenko.

Key words: publishing, art of making books, book graphic arts, illustration.

Ілюстрації мають бути
правдивими та художньо виконаними,
бо погана ілюстрація тільки заплутає дитину.

Борис Грінченко

Любов і повага до книг стали головними чинниками, що визначили життєвий і творчий шлях Бориса Грінченка — педагога, письменника, ученого, громадського діяча.

Важливим напрямом праці Б. Грінченка була його просвітницька діяльність. За словами В. Сімовича, крізь усе життя і творчість нашої співвітчизника «червоною ниткою тягнуться отсі слова: народня просвіта, народня школа, національне питання» [6, с. 229].

Сповідуючи прогресивні погляди щодо освіти загалом і розуміючи значущість «вкраїнської книжки» для національного самопізнання та загальнокультурного розвитку українського народу, Б. Грінченко протягом усього свого життя активно висловлював думки і прагнення щодо поширення українського письменства, розвитку вітчизняного книговидавання та періодики, клопотав про створення бібліотек і відкриття шкіл, відстоював право навчати дітей

рідною мовою, разом з іншими письменниками (С. Васильченко, М. Коцюбинський, О. Олесь, О. Пчілка, Л. Українка, І. Франко та ін.) чимало сил віддав закладанню основ української дитячої літератури. Важливо нагадати тут такий вислів Грінченка: «Прочитає людина, і як ще не зіпсована, світла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати <...> зацікавлюється, починає читати українські книжки. Починає вчити мову <...>. Вчиться людина сама з книжок <...>» [2].

Як автор, упорядник та редактор низки українських періодичних видань Б. Грінченко багаторазово наголошував на реалізації принципів наочності оформлення журналів для дітей, дбав про грамотність мови, бездоганний вигляд дитячих видань та гарне їх оздоблення [1]. Така грінченківська позиція добре характеризує естетичне мислення письменника, а його роздуми про популяризацію та оздоблення українських видань є цілком зрозумілими й актуальними і нині, оскільки книга, від стародавніх рукописів до складних книжкових конструкцій сьогодення, була і залишається скарбницею мудрості, одним з найвищих культурних досягнень людства.

Вагому частину літературного спадку Б. Грінченка становить література для дітей, яка у його творчості набуває нової якості. Завдяки стилістичній довершеності мови Б. Грінченку вдалося у різних формах малої прози (оповідання, повісті, літературні казки) через знайомі, взяті з життя чи фольклорних джерел сюжети, доступно та зрозуміло «змалювати» у свідомості дітей зворушливі художні образи й яскраві картини. Оповідання й казки, написані Б. Грінченком понад століття тому, й досі привертають увагу не лише цікавим сюжетом, розумінням вразливості дитячої душі, але й своїм неповторним стилем, довірливим тоном спілкування письменника з примхливою аудиторією маленьких слухачів, здатністю «нерозривно поєднувати у своїх творах моральний, соціальний і патріотичний аспекти» [5, с. 211–212].

Грінченкова літературна спадщина, вирізняючись розмаїттям літературних форм і жанрів, не могла не зацікавити багатьох учених у галузі культурології, мистецтвознавства, філології, відомих дослідників мистецтва книги, художників-ілюстраторів книжкових видань.

Вивченню літературної та наукової спадщини Бориса Грінченка присвячено чимало наукових досліджень (І. Брик, О. Вовк, І. Гайдаєнко, М. Гуменюк, С. Кіраль, Л. Козар, М. Кравченко, В. Новійчук, М. Плевако, Й. Погрібний). З-поміж наукових розвідок варто виокремити дослідження Т. Кормакової і Є. Медведської, присвячені висвітленню ролі національної літера-

тури в контексті сучасної книжкової ілюстрації на прикладі творчості Б. Грінченка. Даній проблематиці присвячена стаття О. Матвійчук і Г. Кузьменко, які зібрали автобіографічні матеріали про художників-ілюстраторів книжкових видань Бориса Грінченка.

У цілому слід зазначити, що обрана тема розглядалася лише фрагментарно і досі не стала об'єктом цілісного дослідження. Певний аспект новизни даної статті зумовлений браком цілеспрямованих теоретичних праць у сучасному мистецтвознавстві, а також необхідністю систематизувати фрагментарні дані щодо зазначеної проблеми.

Мета статті полягає у здійсненні мистецтвознавчого аналізу корпусу ілюстрацій, створених художниками-графіками до літературної спадщини Бориса Грінченка.

Меті підпорядкована низка **завдань** аналітичного характеру, зокрема:

- розкриття особливостей історичних умов, у яких відбувалася літературна діяльність Бориса Грінченка;
- виокремлення корпусу ілюстрацій до творів Б. Грінченка та стислий комплексний аналіз їх художніх особливостей.

Вирішення цих завдань дасть змогу вийти на узагальнюючий рівень, краще зрозуміти складність історичних умов, у яких самовіддано працював письменник, дбаючи про національно-культурне відродження України, й досягнути вагомості літературної спадщини нашого видатного співвітчизника крізь призму мистецтва книги, зокрема, книжкової ілюстрації.

Сьогодні виданням книги займається чималий творчий колектив фахівців, де кожен має свої завдання. Але до другої половини ХХ ст. провідна роль у розробці дизайну книги належала художнику, який комплексно вирішував усі завдання, пов'язані з архітектонікою й оздобленням книги: відповідав за цілісність та неповторність графічно-стильового оформлення видання, художню якість кожного розвороту. Відповідно до специфіки видання він обирав формат книги і гарнітуру шрифту, визначав спосіб виділення окремих блоків, місце кожного зображення з метою гармонійного поєднання усіх елементів художнього оформлення книги з текстом і органічного втілення задуму письменника у графічному вираженні.

Отже, праця художника передбачає не лише графічну інтерпретацію літературного твору, а й створення цілісного образу книги як єдиного «монолітного організму» [3], певної речі, якою читачеві зручно користуватися залежно від його віку. Усе це полегшує сприйняття тексту, підвищує його змістовність, тим самим

дає змогу якнайкраще донести інформацію до адресата, зробити процес читання зручним, корисним і цікавим.

Невід'ємною частиною мистецтва створення книги та важливим художнім елементом її оформлення, що має своїм завданням образне доповнення і наочне пояснення змісту книги, є ілюстрація [7, с. 312]. У широкому сенсі цим терміном позначають будь-яке зображення, що інтерпретує й наочно відтворює інформацію, закладену в літературному чи науковому творі: схеми, малюнки, гравюри, світлини, репродукції, графіки тощо (науково-пізнавальний тип ілюстрацій).

В іншому, вузькому значенні, до ілюстрації відносять твори, які призначені для безпосереднього їх сприйняття в єдності з певним текстом книги чи журналу і допомагають яскравіше розкрити сюжет, образи персонажів, висвітлити кульмінаційні моменти літературного твору (художньо-образний тип ілюстрацій).

Залежно від призначення, художніх особливостей, розміру та положення у книзі ілюстрації бувають: на палітурку, фронтиспис, заставка, полосна ілюстрація (в полосу набору у верстці), напівполосна, розворотна (на двох сторінках), оборочна (невеликий малюнок, оточений текстом), малюнки на полях.

Наскільки виразними та правдивими вийдуть ілюстрації в книзі, залежить від художника. Наочно втілюючи найхарактерніші епізоди літературного твору чи образи літературних героїв, художник точно дотримується характеристик персонажів, які дає письменник при визначенні їхніх характерів (риси зовнішності, манери триматися, ставлення до інших персонажів тощо), доповнює їх деталями, про які автор не договориє чи не описує докладно (зображення інтер'єрів, мізансцен, елементів оточення тощо). Він обмірковує кожну лінію й колір, об'єднуючи всі елементи в єдиний ансамбль. Завдяки цьому художній образ, створений письменником, поглиблюється, стає більш конкретним, зримим, яскравим. Професійність і естетичний смак художника виявляються саме у здатності перетворити книгу зі звичайного виробу поліграфічної промисловості у твір мистецтва з притаманною йому чарівністю й оригінальністю.

Для глибшого розкриття теми нашої статті й розуміння історичних умов у період літературної діяльності Бориса Грінченка слід окреслити особливості розвитку видавничої справи в Україні кінця XIX — початку XX століття.

Вісімдесяті — дев'яності роки XIX століття були найтяжчим періодом для розвитку українського книгодрукування, зокрема й книжкової графіки, оскільки патріоти знаходились

під пильним наглядом та жорстоким тиском царської цензури, яка забороняла друкування літератури (особливо дитячої) українською мовою і ввезення українських книг із-за кордону. Незважаючи на заборони українського слова царським урядом, українські видавництва, які існували у Києві, Харкові, Одесі, Житомирі, Чернігові, не припиняли видавничої справи, хоча й змушені були друкувати українські видання російською мовою.

Дещо в кращих умовах щодо розвитку української видавничої справи були друкарні Галичини, яка на той час перебувала під владою Австро-Угорщини. При лояльному ставленні австрійського уряду до українських видань там активно діяло товариство «Просвіта». Дбаючи про поширення національної культури, воно друкувало українською мовою книги й альманахи, піклувалося про художнє оформлення своїх видань.

Устаткування багатьох друкарень літографськими машинами і прогресивна діяльність київського книговидавця Стефана Кульженка, який був власником одного з найпотужніших поліграфічних комплексів тих часів, позначилися на зростанні друкарської продукції в Україні, розширенні її тематики, а також якості поліграфічного оформлення видань.

Вагоме значення для формування національної графічної школи, а отже, і для розвитку книговидавництва в Україні, мало відкриття в багатьох містах України з середини XIX століття приватних художніх шкіл (Київ — Микола Мурашко, Харків — Марія Раєвська-Іванова, Одеса — Кириак Костанді, Львів — Олекса Новаківський), у яких завдяки органічному поєднанню спеціальної художньої та загальноосвітньої підготовки готували до вступу у вищі навчальні художні заклади. Це сприяло народженню цілої плеяди відомих майстрів рисунка з вищою академічною освітою, які зробили вагомий внесок у розвиток книжкової графіки в Україні.

Значною подією стало відкриття 1903 року в Києві школи для учнів друкарень — майбутніх фахівців мистецтва книги, якій було присвоєно назву «Художньо-ремісничая майстерня друкарської справи». У витоків її створення стояли інспектор друкарень і книжкової торгівлі в місті Києві О. Нікольський та власники друкарень С. Кульженко, К. Мілевський, Г. Фронцкевич і І. Чоколов. Головним меценатом був відомий підприємець Микола Терещенко. Ця школа стала першою ланкою в системі трирівневої художньо-промислової освіти, що почала формуватися в Україні на початку XX століття.

Ці події, а також зростання революційного руху, сприяли поживленню діяльності видав-

ництв, активізації розвитку книжкової та газетно-журнальної графіки в Україні, значному покращенню рівня графічного оформлення видань. На відміну від розрахованих на масову аудиторію дешевих, спрощених у художньому оформленні брошур у м'яких обкладинках з наївними малюнками, з'являються видання з цікавим графічним оздобленням палітурок і титульних аркушів, назви та заголовки яких виконані мальованими шрифтами, часто з багатим орнаментальним обрамленням.

Визначну роль у формуванні самобутньої української графічної школи ХХ ст. відіграла творчість видатних художників, фундаторів і перших професорів Української академії мистецтв Георгія Нарбута і Василя Кричевського. Надихані ініціалами українських стародруків і кращими зразками народного мистецтва, ці знакові в історії вітчизняного мистецтва постаті першими в Україні практично вирішили завдання комплексного оформлення книги, задали тон для розвитку національного стилю книжкової графіки.

Тобто, кінець ХІХ — початок ХХ століття можна охарактеризувати як час пошуку українського стилю друкованих видань, пошуку візуальної єдності усіх елементів оформлення книги.

Саме в цей бурхливий в історії України період — глибоких та значних зрушень — з'являються окремі видання творчого доробку Б. Грінченка, що мають цікаве художнє оформлення.

Одним із найперших художників, які ілюстрували твори літературної спадщини Бориса Грінченка, був відомий український живописець, графік, мистецтвознавець і етнограф Опанас Сластіон. 1911 року він створив низку ілюстра-

цій до читанки Б. Грінченка під назвою «Вінок». Оздоблення книжки побудовано на багатому етнографічному матеріалі: у художньому рішенні кожної ілюстрації яскраво проявляються українські народні мотиви (одяг персонажів, елементи пейзажу, деталі побуту тощо), що надає виданню соковитого національного колориту. Це видання збереглося до наших днів, але знаходиться у надзвичайно поганому стані (рис. 1).

Читанка «Вінок» була перевидана 1998 року, а ілюстрації, створені Опанасом Сластіоном, відтворені українським художником-графіком Миколою Компанцем (рис. 2).

1914 року в Києві Друкарнею В.П. Бондаренка і П.Ф. Гніздовського була видана казка у віршах Б. Грінченка «Два морози». Проілюстрував це видання художник і мистецтвознавець Юхим Михайлів. Після закінчення навчання у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури (МУЖСА) митець з 1919 року жив і працював у Києві, зробив вагомий внесок у розвиток української культури.

В оформленні книги «Два морози» (рис. 3) слід відмітити гармонійну єдність шрифтових та орнаментальних елементів оздоблення, композиційну урівноваженість та пластичність образів, створених художником за допомогою штрихування як одного з провідних засобів художньої виразності графіки. Дрібний щільний штрих надає ілюстраціям певної витонченості й «охайності».

У Чернігові 1918 року виходить твір Б. Грінченка «Веселий оповідач». Портрет козака для обкладинки книги створений українським художником, письменником та етнографом Григорієм Коваленком у техніці літографії одра-



Рис. 1. Полосна ілюстрація до читанки Б. Грінченка «Вінок» (гравюра), 1911 р. Художник О. Сластіон



Рис. 2. Реставрація обкладинки до читанки Б. Грінченка «Вінок», 1998 р. Художник М. Компанець

зу привертає до себе увагу й доводить фахову майстерність виконавця. Перед читачем постає яскравий образ завзятого і, разом із тим, зворушливого оповідача, який ніби підморгує читачеві: «Чи готовий ти мене слухати?» (рис. 4).

Яскрава індивідуальна манера оформлення книг, автором яких був Б. Грінченко, приаманна видатному українському архітектору і художнику Василю Кричевському. Художник знаходився під впливом змісту творів свого першого вчителя, який у 1884–1885 роках працював у початковому народному училищі села Нижня Сироватка (нині Сумська область), де



Рис. 3. Обкладинка і полосна ілюстрація до казки Б. Грінченка «Два морози» (гравюра), 1914 р. Художник Ю. Михайлів



Рис. 4. Обкладинка до твору Б. Грінченка «Веселий оповідач» (гравюра), 1918 р. Художник Г. Коваленко

в цей період навчався В. Кричевський [4, с. 120]. Митець оформив кілька видань Б. Грінченка. Так, 1919 року в Києві видавництвом «Всеукраїнський кооперативний видавничий союз» була надрукована збірка оповідань Бориса Грінченка «Соняшний промінь», обкладинку якої розробив В. Кричевський.

Воформленні палітурки відчувається глибоко органічне, просякнуте єдиною думкою, вирішення книги. Заставка обкладинки побудована з урахуванням кращих традицій народного декоративного мистецтва. Віньєтку квадратної форми, що виконана у стилі модерн, прикрашає стилізований рослинний мотив. Симетрична й урівноважена композиція, чіткий ритм і суворобмеженість кольорів надають палітурці вишуканості й урочистості, підкреслюють її монументальність (рис. 5).

Кількома роками пізніше (1931 р.), за пропозицією видавництва «Рух» В. Кричевський розробив обкладинку ще однієї книги з творами Бориса Грінченка. У її композиційному вирішенні яскраво відображено індивідуальний почерк художника: виважена стриманість, чіткість, лаконічність і площинність характеру зображення. Художній образ посилюють умовність трактування простору, плакатна спрощеність, виразність шрифту.

На обкладинці дуже умовно й надзвичайно спрощено зображено лише два елементи: дуб, на якому ледь вгадуються гілки й листя, і лаконічно намальована двома плямами (білою — стіни, чорною — дах) хатинка, яка жартівливо виглядає з-за дерева. Велетень-дуб ніби оберігає хатинку від усіляких негараздів. Можливо,



Рис. 5. Обкладинка збірки оповідань Б. Грінченка «Соняшний промінь» (гравюра), 1919 р. Художник В. Кричевський

саме творчість письменника, сповнена любові до України, й надихнула В. Кричевського на таке композиційне вирішення. Художник образними засобами «висловив» своє прагнення до захисту і відродження української культури, традицій українського мистецтва (рис. 6).

Багатством та вишуканістю орнаментування вирізняється ще одне видання, яке присвятив Грінченко пам'яті своєї доньки. Василю Кричевському вдалося надзвичайно гармонійно «вплести» шрифтову композицію в рослинний орнамент і відтворити кращі традиції українського стилю в оздобленні обкладинки (рис. 7).

Український художник Петро Лапін був одним із перших, хто створив полосні ілюстрації

до оповідань Б. Грінченка «Хата» (рис. 8) і «Підпал» (видавництво «Рух», 1927 р.).

В ілюстраціях, виконаних у техніці гравюри, художник демонструє справжню майстерність передавання об'ємності форми, фактури різноманітних предметів, глибини простору виключно за допомогою різних прийомів штрихування. У детально продуманих та пророблених ілюстраціях художник приділяє значну увагу сюжету, зображенню інтер'єрів та одягу героїв. Гострий, іноді ледь гротескний рисунок виразно передає психологічний стан та емоції персонажів.

У 1930 році на замовлення видавництва «Культура» художник Г. Дін розробив кольорову обкладинку, фронтиспис та шість полосних ілюстрацій до оповідання Б. Грінченка «Хлопець, що боровся з морем». Особливої динамічності та драматизму сповнена ілюстрація із зображенням розбурханого моря, що затоплює луки, руйнує селища. Активними, розгонистими й впевненими штрихами художник передає природне лихо, яке несе страждання мешканцям Голландії. Читач не лише бачить, а ніби відчуває, як бурхлива й нестримна пінна хвиля накочується на дамбу, паркан, невеличку хатинку і, підкорюючись могутній течії, вони гинуть у шаленому коловороті. Темні хмари, зображені художником широкими динамічними штрихами, клубочаться над розлюченим морем і, насуваючись на читача, посилюють емоційну напругу, переконливо відображають характер літературного твору.

Пластична мова, до якої вдався художник, близька до експресіонізму. Маси неба, моря, дамби, біля якої відбуваються події оповідання, динамічно взаємодіють з образами потопаючих домівок, поодиноких дерев та інших елементів зображення. Спрощені до знаковості образи



Рис. 6. Обкладинка збірки оповідань Б. Грінченка «Твори» (гравюра), 1931 р. Художник В. Кричевський



Рис. 7. Обкладинки до творів Б. Грінченка. Художник В. Кричевський



Рис. 8. Полосні ілюстрації до оповідання Б. Грінченка «Хата» (гравюра), 1927 р.
Художник П. Лапін

навколишнього світу (паркан, будинки, дерева та ін.), контраст чорних та білих плям створюють щільний простір, де переважають стихія, енергія, рух, — тим самим допомагають відтворити складний художній образ, в якому художник майстерно демонструє розбурхане природне лихо (рис. 9).

1961 року романи Б. Грінченка «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами» було перекладено російською мовою і надруковано у Державному видавництві художньої літератури у Москві.

Проілюстроване художником-графіком Сергієм Соколовим видання з першого погляду звертає на себе увагу читача. Безвихідь і драматизм подій, про які розповідає автор, відчувуються вже в оформленні обкладинки,

на якій у понурій самотній фігурі селянина, його виснаженому обличчі впізнаємо увиразнено-предметний образ обездоленої, пригніченої України. Комплекс застосованих художником засобів: статичність композиції, умовність і площинність фігури селянина, вписаної у трикутник, що тяжіє до землі, спрощеність лінійного рисунка, відсутність деталізації й навіть сіре тло палітурки — усе посилює відчуття напруги, переконливо відтворює жахливість подій, людське горе (рис. 10).

Тридцять років потому художниця Катерина Щепкіна представила власне трактування літературних образів роману «Під тихими вербами», виданого київським видавництвом «Радянська школа» (1991 р.).



Рис. 9. Обкладинка і полосна ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Хлопець, що боровся з морем» (гравюра), 1930 р. Художник Г. Дін



Рис. 10. Обкладинка і поперечна ілюстрація до творів Б. Грінченка «В темную ночь», «Под тихими вербами» (гравюра), 1961р. Художник С. Соколов

Виконане в єдиному стилі загальне оздоблення книги і пишно прикрашені декором ілюстрації створюють цілісний гармонійний образ, яскраво відтворюють характерні особливості українського побуту. Певна монументальність образів, умовність зображення простору, вираженість композиційного рішення ілюстрацій, вишукана стилізація, округлість і «співучість» контурів фігур, пружний і водночас «м'який» штрих гравюри надають виданню надзвичайної краси та довершеності, доповнюють та збагачують емоційну виразність твору (рис. 11).

Оповідання Б. Грінченка «Ксеня» було проілюстровано 1962 року українським художни-

ком-графіком Іваном Філоновим на замовлення видавництва «Дитвидав».

Ілюстрації, виконані в реалістичній манері, переконливо відтворюють найяскравіші епізоди книги. Художник точно дотримується характеристик персонажів, даних письменником, завдяки чому образи героїв оповідання постають перед читачем яскравими й правдивими, що допомагає читачеві глибше сприйняти ідейний зміст твору.

Ксеня на ілюстраціях І. Філонова зображена худенькою, тендітною дівчинкою з сіруватим кольором обличчя та сумними, глибоко посадженими очима. У її постаті та погляді відчувається боязкість, напруження, бажання бути непоміт-



Рис. 11. Обкладинка і поперечні ілюстрації до твору Б. Грінченка «Под тихими вербами» (гравюра), 1961р. Художник К. Щепкіна

ною. На жодній з ілюстрацій художник не зображує її життєрадісною чи усміхненою, навпаки, все вказує на те, що дівчинка змушена тяжко працювати, відмовляючи собі у звичайних дитячих забавах, щоб догодити вимогливій та злій мачусі.

Образ Василя (друга Ксені) в оповіданні — це образ чуйного, сміливого хлопчика-захисника. Не набагато старший за Ксеню, Василь розуміє, наскільки його подрузі необхідна підтримка і допомога, завжди намагається захистити Ксеню: від мачухи, зухвалих хлопців й навіть від вовка. Тому на багатьох ілюстраціях художник зображує хлопчика, який лагідно пригортає до себе подругу.

У кульмінаційному епізоді, коли мачуха хапає Ксеню за волосся, обурений Василь намага-

ється вирвати дівчинку з її жорстоких рук. Композиція ілюстрації глибоко продумана художником. Тендітна постать дівчини є центральною фігурою композиції, саме на неї одразу звертає увагу читач. Просторове розташування героїв можна помістити у два прямокутники: в одному з них мачуха, в іншому — Василь і Ксеня. Зрозуміло, що «вісі», на яких розташовано постаті Василя та мачухи, протиставлені одна одній як дві протилежні сили. Читач інтуїтивно відчуває протилежне ставлення хлопчика і мачухи до героїні оповідання: мачуха б'є й ненавидить дівчину, а хлопець любить та захищає її. Художник свідомо використав цей композиційний прийом для посилення драматизму подій (рис. 12, 13).



Рис. 12. Обкладинка й титул до оповідання Б. Грінченка «Ксеня» (акварель), 1962 р.
Художник І. Філонов



Рис. 13. Полосні ілюстрації до оповідання Б. Грінченка «Ксеня» (акварель), 1962 р.
Художник І. Філонов

До ілюстрування оповідання Б. Грінченка «Ксеня» залучалися й інші художники, зокрема видатний живописець-монументаліст українського походження, графік, історик мистецтва Михайло Дмитренко — один із найулюблених учнів Федора Кричевського. Більшу частину свого творчого життя М. Дмитренко присвятив сакральному мистецтву, яке увійшло в історію не лише української, але й світової культури. Працюючи з 1951 року в Канаді та Сполучених Штатах Америки, захоплений творами Б. Грінченка художник проілюстрував уривок під назвою «Малі заблуди» з оповідання Бориса Грінченка «Ксеня», що був надрукований у журналі «Веселка» 1960 року.

Манера зображення цілковито пов'язана з традиціями національного мистецтва і має суто український характер. Усе в ілюстраціях, відтворених Михайлом Дмитренко до оповідання, просякнуте ідеалами духовності й гуманізму. Образи головних персонажів вражають своєю ліричністю. Затишок і спокій панує на ілюстрації. Насолоджуючись кожною хвилиною, що проведена разом, Ксеня і Василь ніби зливаються із природою, і ніщо поки не вказує на драматизм наступних подій (рис. 14).

Кількома роками пізніше до творчості Б. Грінченка звернувся народний художник України, живописець і графік Микола Стороженко. Серед його творчого доробку слід виділити його ілюстрацію до твору Б. Грінченка «Дзвоник» (1969 р.) — одного з найдраматичніших оповідань письменника.

Вдумливий аналіз твору, глибоке усвідомлення внутрішнього стану семирічної сільської дівчинки-сироти допомогли художнику переконливо відтворити образ самотньої крихітки-билинки, яка будучи позбавлена батьківської ласки й турботи, опинилась у сирітському притулку великого міста. Дзвоник, за яким від-

бувається тепер усе в її житті, — символ неволі й покірності, позбавлення можливості мати власну думку, самостійно приймати рішення.

Втрата найдорожчого у житті, родини, звичного для неї сільського побуту й навіть рідної мови, стає нестерпним для маленької героїні оповідання. Поранена душа сирітки прагне до волі. Не в змозі витримати постійних знущань і казарменого режиму, дівчинка страждає і, намагаючись звільнитися від тиску дзвінка, який їй здається мучителем, живою істотою і контролює кожний її крок, шукає порятунку у самогубстві. Але й навіть тут сирітка, яка вже звикла до покірності в усьому, до того, що за неї все вирішують інші, в результаті, питає дозволу втопитися у виховательки.

На ілюстрації до цього твору одразу звертає на себе увагу глибина уявного простору, площа якого тонально не проробляється, її передає художник за допомогою сміливого використання контрастних співвідношень чорного та білого, ліній і плям. Ключовим моментом і зоровим центром композиції є маленька фігурка дівчинки, яка схилила біляву голівку над колодязем і дивиться у його сувору й темну глибину. Фігурка дівчинки і колодязь настільки взаємопов'язані, що виглядають як одне ціле. Висока лінія горизонту, відсутність інших людських фігур і загальні обриси притулку на дальньому плані лише підкреслюють самотність сирітки, здається, що навіть природа завмерла від очікування неминучої біди (рис. 15).

Творчість Б. Грінченка не залишила байдужим і відомого українського художника Василя Євдокименка, який у 80-х роках минулого століття плідно працював у галузі книжкової графіки у видавництві «Веселка». Митець проілюстрував оповідання «Кавуни» (1985 р.), «Україна» (1988 р.) й оформив збірку творів письменника «Зернятка» (1989 р.).



Рис. 14. Напівполосна ілюстрація до уривку «Малі заблуди» з оповідання Б. Грінченка «Ксеня» (гравюра), 1960 р. Художник М. Дмитренко



Рис. 15. Ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Дзвоник» (перо, туш), 1969 р. Художник М. Стороженко

Ілюстрації до оповідання «Кавуни» виконані в техніці акварелі широкими, «сміливими» мазками, переважно у теплій кольоровій гамі. Обмежена палітра кольорів, відсутність деталізації елементів мимоволі зосереджують читача на сюжеті й образних характеристиках персонажів. Композиційне рішення ілюстрацій продумане до найменших дрібниць, підкреслене грою світла й тіні, виразно передає емоційний стан, відчуття і характери героїв.

Особливої уваги заслуговує ілюстрація, що висвітлює кульмінаційний момент твору. Художник обрав надзвичайно цікаве композиційне рішення, у якому не видно облич маленьких крадіїв, що (як би здавалося) допомогло якнайкраще передати страх хлопчиків від вчиненого

ними злочину. Незважаючи на це, читач повною мірою відчуває драматизм подій, оскільки художник іншими образотворчими засобами свідомо зосереджує його увагу на сюжеті. Лінії фігур хлопчиків, які з переляку затамувавши подих припали до землі, і лінія очей дядька Опанаса сходяться в одній точці — точці розташування лозини суворого діда Кучми, який пильно охороняє баштан. Яскраве освітлення першого плану, на якому зображено хлопців, контрастує з приглушеністю тонів й розмитістю силуетів другого, тим самим одразу зосереджує погляд читача на фігурах головних персонажів оповідання, додає ілюстрації емоційної виразності й напруженості (рис. 16).

До оповідання «Украла» В. Євдокименко виконав палітурку, форзац, заставку та тринадцять напівсторінкових ілюстрацій.

Відбір елементів композиції (фігур, предметів), розташування їх у просторі, пропорції, жести, міміка — усе в ілюстраціях В. Євдокименка слугує кращому розкриттю змісту твору. Так, на кількох творах художник зобразив головну героїню — маленьку дівчинку Олександру, яка, страждаючи від нестерпного голоду, вкрала шматок хліба в однокласниці. З опущеною головою та прикритим рукою обличчям вона сидить за партою і від сорому не сміє дивитися в очі вчителю та однокласникам. В усьому образі дівчинки, яка «часто сидить на сухому хлібі», відчувуються щирі й болючі переживання від розуміння того, що вона чинить зло. Посилуючи змістову виразність твору образотворчими засобами, художник (разом з письменником) ніби веде діалог із читачем, серце якого переповнюється глибоким жалем і співчуттям до тяжкої долі бідної дівчинки (рис. 17).



Рис. 16. Полосна ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Кавуни» (акварель, туш), 1985 р.
Художник В. Євдокименко



Рис. 17. Обкладинка і напівполосна ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Украла» (акварель), 1988 р. Художник В. Євдокименко

Для збірки творів Б. Грінченка «Зернятка» В. Євдокименко оформив палітурку, фронтиспис з портретом письменника, титул, шмуцтитули, низку ілюстрацій (рис. 18).

На ілюстрації до оповідання «Олеся», яке увійшло у зазначену збірку, художник підкреслює мужність і надзвичайну внутрішню силу тендітної дівчинки, котра ціною свого життя врятувала усе село. Митцю вдалося надзвичайно правдиво й переконливо передати драматизм події. Напружена, але впевнена постать Олесі, яка йде з гордо піднятою головою, сповнена величчю, що вказує на свідомо обраний дівчинкою шлях. Тоновий контраст між її худорлявою фігуркою у світлій сорочці й темною, майже чорною, велетенською постаттю верш-

в Торонто Об'єднанням працівників літератури для дітей і молоді.

Для цього видання художниця розробила обкладинку, чотири полосних ілюстрації та віньєтку, що слугувала заставкою на початку оповідання. Дотримуючись стилю графічного оформлення видань початку ХХ ст., мисткиня приділила значну увагу створенню образів головних героїв оповідання, які у її виконанні значно стилізованіші й мають деякий відтінок гіперболізації.

Загострення уваги на зображенні міміки, гротескно виражених емоцій та жестів персонажів, заповнення умовного простору символічними для народних традицій елементами (калина, мальви, хатинки тощо) посилюють



Рис. 18. Обкладинка, титул та шмуцтитул до збірки Б. Грінченка «Зернятка» (туш, перо), 1989 р.
Художник В. Євдокименко

ника-загарбника, додає гостре відчуття беззахисності маленької героїні.

Демонструючи віртуозне володіння пером і тушшю, художник вирішує питання передачі об'єму та світлотіні за допомогою динамічних, щільних, спрямованих у верхній правий кут активних штрихів. Елементи пейзажу, на фоні яких відбуваються події, ще більш посилюють момент високої емоційної напруги. Колючі й ламані лінії, рвучкі розчерки пера передають тривожний шурхіт листя, гілок, трав, води... Усі образотворчі засоби, кожна деталь ілюстрації підпорядковані загальній ідеї твору, підкреслюють драматичне «звучання» сцени (рис. 19).

У 1977 році поетеса, видавець, художниця-графік Ніна Мудрик-Мриц, яка довгий час працювала в українських дитячих журналах «Готуйсь» та «Веселка» (пізніше переїхала до Канади), запропонувала власний варіант ілюстрацій до твору Б. Грінченка «Олеся», виданий



Рис. 19. Полосна ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Олеся» зі збірки «Зернятка» (туш, перо), 1989 р.
Художник В. Євдокименко

образність, надають ілюстраціям суто «українського» колориту. Умовність та обмеженість кольорів на палітурці і теплий «земляний» колір сепії, використаний для ілюстрацій, сприяють пом'якшенню контрастів світлотіньових переходів, додають виданню певної стриманості та вишуканості (рис. 20).

1985 р. У видавництві «Веселка» вийшла з друку ще одна яскрава дитяча книга — «Веселі пригоди, оповідання, казки», яку проілюстрував працюючий у галузі книжкової графіки відомий російський художник українського походження Віктор Боковня (рис. 21).

Серед творів різних авторів, представлених у цій книзі, було надруковано та проілюстровано кілька творів Б. Грінченка.



Рис. 20. Обкладинка і полосна ілюстрація до оповідання Б. Грінченка «Олеся», 1977 р. Художник Н. Мудрик-Мриц



Рис. 21. Обкладинка до збірки «Веселі пригоди, оповідання, казки», 1985 р. Художник В. Боковня

Збірки творів Б. Грінченка «Казки» (1990 р.) і «Леся, преславний гайдамака», проілюстровані художниками видавництва «Веселка» Ганною Журновською та Костянтином Музикою, безперечно, є одними із найвизначніших щодо оформлення української дитячої книги кінця XX століття.

Гідно продовжуючи традиції народної картини в оздобленні зазначених книг, художникам вдалося цілісно і яскраво створити колоритні типажі, передати самотні риси української культури та побуту, на що вказують характерні пози, жести, детально прописані одяг героїв оповідань, елементи оточення, атрибути, притаманні саме українському народу. Ретельно продумані й пишно прикрашені декором, вони

доповнюють психологічну характеристику персонажів, тим самим сприяють збагаченню життєвого й художнього досвіду маленьких читачів, кращому осмисленню внутрішнього світу персонажів та їхніх вчинків. Виконані у техніці гуаші ілюстрації вирізняються певною монументальністю композиційного рішення, «тонкою» стилізацією, яскравістю й соковитістю барв. Заставки та оборочні ілюстрації із зображенням рослинних орнаментів, декоративних птахів, тварин, суто українських фольклорних образів гармонійно доповнюють художнє оформлення, додають виданню певного «народного духу», святковості й цілісності (рис. 22, 23, 24).

З глибокою пошаною ставився до творчості Бориса Грінченка народний художник України, головний художник видавництва «Веселка» Микола Пшінка. На обкладинці збірки вибраних творів письменника «До тих, що зостануться» (1993 р.) художник зобразив іншого — «но-



Рис. 22. Обкладинка й полосні ілюстрації до оповідань «Дума про княгиню-кобзаря» і «Три бажання» зі збірки «Казки», 1990 р. Художники Г. Журновська і К. Музика



Рис. 23. Обкладинка і титульна сторінка до збірки «Лесь, преславний гайдамака», 1991 р. Художники Г. Журновська і К. Музика



Рис. 24. Полосні ілюстрації до збірки «Лесь, преславний гайдамака», 1991 р. Художники Г. Журновська і К. Музика

вого» Б. Грінченка. Перед читачем — постать впевненої в собі людини, вільної й розкутої, із сміливим, спрямованим у далечінь поглядом, готової повести за собою український народ до нових звершень і перемог (рис. 25).

У 1994 році київським видавництвом «Богдана» було перевидано збірку творів Б. Грінченка «Розум та почування у живої тварі», яку 1918 року було розроблено видавництвом «Поступ» з художнім оформленням В. Зельдіса.

В оформленні збірки художник тонко враховує вікові особливості дитячої читацької аудиторії: вибір композиційного рішення дає змогу не лише уважно розглянути головних героїв оповідань, а й зосередити увагу на особливостях поведінки, психологічних характеристиках

персонажів. Тим самим художник спонукає читачів замислитися над правильністю людських вчинків стосовно тварин, про яких йдеться. Техніка гуаші, яку застосовував художник при створенні ілюстрацій, завдяки своїй яскравості й барвистості дає змогу якнайкраще зацікавити маленьких читачів, привернути їхню увагу до змісту оповідань (рис. 26).

Інтерес до творчості Бориса Грінченка не згасає і сьогодні. Вшановуючи пам'ять видатного діяча української культури і продовжуючи славні традиції української книжкової графіки, художнє оформлення творів Б. Грінченка здійснюють і сучасні українські митці, до яких належать Оксана Федько і Влада Єрмоленко. Ілюстрації до творів Б. Грінченка «Казки» (2013 р.) і «Снігурка» (2014 р.), виданих за особистого сприяння ректора Київського університету імені Бориса Грінченка Віктора Огнев'юка київським видавництвом «Майстер книг» до 150-річчя від дня народження письменника, стали значною подією в українському мистецтві книжкового оформлення й ілюстрування книги.

Цілісність, яскравість і виразність усіх елементів художнього оформлення, досконале поліграфічне виконання цих подарункових видань переконливо втілили роздуми-звертання Б. Грінченка до своїх сучасників щодо проблем формування національної дитячої літератури, зокрема про необхідність дотримання високих вимог до змісту публікацій та зовнішнього вигляду дитячих видань. Можливо, саме про такий дизайн дитячих видань мріяв Б. Грінченко понад сто двадцять років тому (рис. 27, 28).

Окрім досвідчених художників в галузі книжкової графіки, до ілюстрування літературної спадщини Б. Грінченка залучаються і вихованці художніх відділень шкіл мистецтв. Так, у 2011 році відбулася презентація книги



Рис. 25. Обкладинка до збірки «До тих, що зостануться», 1993 р. Художник М. Пшінка



Рис. 26. Обкладинка до збірки «Розум та почування у живої тварі» та ілюстрація до оповідання «Звірі мстяться», 1994 р (1918 р.). Художник В. Зельдіс





Рис. 27. Обкладинка до книги «Казки», 2013 р.
Художник Оксана Федько



Рис. 28. Обкладинка до книги «Снігурка», 2014 р.
Художник Влада Ермоленко



Рис. 29. Обкладинка до книги «Твори з ілюстраціями юних художників», 2014 р. Автори ілюстрацій — юні художники Перевальського району Луганської області

Б. Грінченка «Твори» (Верхньодніпровськ, видавництво «Дніпровець»), виданої до 100-річчя вшанування пам'яті письменника. Ілюстрації до книги були створені зовсім юними митцями — сучасними школярами Перевальського району Луганської області (рис. 29).

Вирізняючись розмаїттям літературних форм і жанрів, грінченкова літературна спадщина не могла залишити байдужими студентів Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка.

Студентка IV курсу, майбутній учитель образотворчого мистецтва Ніна Мудренко запропонувала своє оригінальне рішення ілюстрацій

до творів Б. Грінченка, які прикрасили навчальний посібник «Хрестоматія для додаткового читання. 4 клас» (видавництво «Грамота», упорядник Н. Богданець-Білоskalенко, 2015 р.) (рис. 30).

Продовжуючи просвітницьку діяльність Б. Грінченка, в рамках «Грінченківської декади» студенти напряму підготовки «Образотворче мистецтво» організували для школярів Печерського і Дарницького районів міста Києва мистецький проект з символічною назвою «Творчими стежками Бориса Грінченка», присвячений ознайомленню учнів з діяльністю і літературною спадщиною нашого видатного співвітчизника. Для зустрічі зі школярами студенти підготували цікаву відео-презентацію про життя письменника і творчу програму: на їхнє читали його вірші та уривки з творів, які письменник присвятив дітям. Кульмінацією цих зустрічей стали підготовлені студентами подарунки — станкові твори, які в цілому характеризують ідейний зміст творів Бориса Грінченка. В експозиціях організованих студентами виставок були представлені ілюстрації-образи до оповідань, байок, казок і поетичних творів, виконаних у різних художніх техніках, плакати та колажі, присвячені життю і творчості Б. Грінченка (рис. 31–35).

У межах однієї публікації неможливо представити повний ґрунтовний мистецтвознавчий аналіз усіх ілюстрацій, створених художниками-графіками до літературної спадщини Бориса Грінченка. У процесі роботи над статтею було зібрано багатий матеріал, який не увійшов у цю публікацію. Зокрема, було з'ясовано, що над оформленням книжкових видань з тво-



Рис. 30. Ілюстрації до віршів «Ранок» і «Ластівка» з посібника «Хрестоматія для додаткового читання. 4 клас», упорядник Н. Богданець-Білоskalенко, 2015 р. Художник — студентка Інституту мистецтв Київського університету ім. Б. Грінченка Н. Мудренко

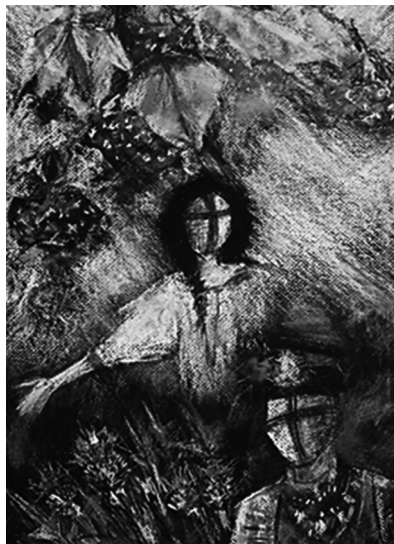


Рис. 31. Твір «Каторжна» (пастель).
Художник Карманська Олена



Рис. 32. Твір «Олеся» (туш, перо).
Художник Жданова Олександра

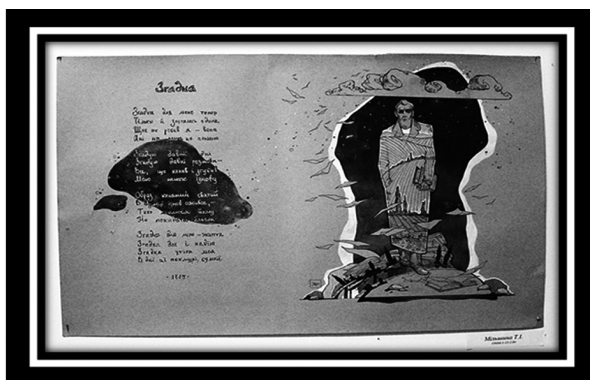


Рис. 33. Твір «Згадка» (туш, перо).
Художник Мільшина Тетяна



Рис. 34. Твір «Маки» (акварель).
Художник Кулик Лілія



Рис. 35. Зустріч студентів-грінченківців зі школярами

рами Б. Грінченка працювали І. Крашевський («Думи кобзарські», 1897 р.), Н. Соболь («Сестриця Галя», 1930 р.), О. Губарев («Без хліба», 1958 р.), Г. Акулов («Без хлеба», 1960 р.), Б. Назаренко («Поезії, повісті, оповідання», 2002 р.). Використовуючи розмаїття художніх технік, митці індивідуально підходять до вирішення образів літературних персонажів, створених

письменником. Кожному з майстрів притаманне власне бачення, особлива й неповторна художня манера оздоблення книги. Але в цілому їхня творчість просякнута глибокою пошаною до людини, яка залишила нам у спадок палке прагнення до відродження та розвитку української культури й українського національного мистецтва.

ДЖЕРЕЛА

1. Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе / Грінченко Б. Земский сборник Черниговской губернии. — 1895. — № 4–5. — 50 с.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської [Електронний ресурс] / Борис Грінченко // Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов : історична література / [упоряд. А. Жуковський; ред. П. Сохань]; НАН України. Ін-т української археографії. — К., 1994. — 288 с. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/drag/drag2.htm>
3. Кормакова Т. Літературна спадщина Бориса Грінченка у сучасній українській графіці / Т.Л. Кормакова // Борис Грінченко — відомий і невідомий : матеріали VII щорічних Грінченківських читань, 9 груд. 2014 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка : [за заг. ред. В.О. Огнев'юка, Л.Л. Хоружої, А.І. Мовчун]. — Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. — С. 134–149.
4. Матвійчук О. Ілюстратори книжкових видань Бориса Грінченка / О. Матвійчук, Г. Кузьменко // Борис Грінченко — відомий і невідомий : матер. Всеукр. наук. конференції (IX щорічні Грінченківські читання), 9 груд. 2016 р., м. Київ / за заг. ред. В.О. Огнев'юка, Н.М. Віннікової, О.В. Єременко, А.І. Мовчун. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — С. 118–128.
5. Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості / А.Г. Погрібний. — Київ : Дніпро, 1988. — 268 с.
6. Сімович В. Про літературну діяльність Бориса Грінченка / Василь Сімович // Сімович В. Праці : у 2 т. Т. 2 : Літературознавство. Культура / [упорядкування Людмили Ткач, Оксани Івасюк, за участю Ростислава Пилипчика, Ярослави Погребенник ; передмова Федора Погребенника] / В. Сімович. — Чернівці : Книги — ХХІ, 2005. — С. 229–237.
7. Українська графіка ХІ — початку ХХ ст. : альбом / авт.-упоряд. А.О. В'юник. — К. : Мистецтво, 1994. — 328 с.